

Лекція № 6.

«Методика формування граматичної будови мовлення у дітей»

План

1. Загальне поняття про граматичну будову мовлення у дітей дошкільного віку.
2. Особливості засвоєння граматичної будови мови дітьми раннього та дошкільного віку. Сучасні дослідження.
4. Дитяче словотворення, його характеристика.
5. Методика формування граматичної правильності мовлення у дітей.
6. Методика розвитку виразності та образності мовлення.

1. Загальне поняття про граматичну будову мовлення у дітей дошкільного віку

- ▶ Теоретичною основою формування у дітей дошкільного віку граматичної будови мови є *наукова грамати́ка*, яка включає *граматичні категорії*, *граматичні одиниці*, *граматичні форми*.
- ▶ *Грамматична категорія* - це система протиставлених одна одній однорідних граматичних величин.
- ▶ Грамматичні категорії поділяють на *морфологічні* (рід, число, відмінок, вид, час, спосіб, особа) і *синтаксичні* (комунікативна спрямованість, стверджувальність - заперечення, синтаксичний час і спосіб).

Граматична правильність мовлення -

- ▶ це дотримування в процесі спілкування основних граматичних норм, сформульованих у вигляді правил.
- ▶ Оволодіти граматичною правильністю мовлення означає оволодіти граматичними нормами рідної мови.
- ▶ Отже, *граматика* - це наука, яка вивчає правила зміни слів, їх поєднання в реченні;
- ▶ а *граматична правильність мовлення* - це цілісність явища, що набувається дитиною в процесі мовленнєвого досвіду. Тому розуміти мову оточення, виражати власні думки дитина не зможе, не оволодівши граматичною правильністю мовлення.

2. Особливості засвоєння граматичної будови мови дітьми раннього та дошкільного віку. Сучасні дослідження.

- ▶ Становлення граматичної будови мови у дітей та закономірності засвоєння граматичних значень **розкрито у працях** М. Красногорського, О. Гвоздєва, Д. Ніколенка, Ф. Сохіна, В. Ядешка та ін.
- ▶ **Д. Ніколенко** поділяє засвоєння граматичної будови рідної мови в ранньому віці на два періоди:
- ▶ **пасивне** засвоєння (розуміння граматичних значень - 5-6 міс. - початок 2 р. життя);
- ▶ **активне** засвоєння граматичних значень (2-3 роки життя).

О. Гвоздєв поділив процес становлення і засвоєння граматичної будови мовлення дітей раннього віку на два періоди:

- ▶ *Перший період* (1 р. 3 міс. - 1 р. 10 міс.) - це період речень, що складаються з **аморфних слів-коренів**. У середині цього періоду автор виділяє дві стадії:
 - ▶ а) стадія однослівного речення (1 р.3 міс. - 1р. 8 міс.);
 - ▶ б) стадія двослівного речення (1р. 8 міс. - 1 р. 10 міс.).
- ▶ *Другий період* (1 р. 10 міс. - 3 роки) - це період засвоєння граматичної структури речення, формування граматичних категорій. Автор виокремлює **три стадії**:
 - ▶ а) стадія формування перших граматичних форм (1 р.10 міс. - 2 р.1 міс.);
 - ▶ б) використання флективної системи рідної мови для вираження синтаксичних зв'язків (2 р. 1 міс. - 2 р. 3 міс.);
 - ▶ в) засвоєння службових слів для вираження синтаксичних відношень (2 р. 3 міс. - 3 р.).

О. Гвоздєв виокремлює такі *типи* перших слів-речень:

- ▶ *наказові*, в яких висловлено бажання, вимога (дай, на); б) *називні* (моко, киця); в) *ключні* (мають ситуативний характер).
- ▶ Отже, оволодіння граматиною започатковується зі слів-речень. Основою речення, за словами
- ▶ Д. Ніколенко, виступає **предикативність**, що передається словом та інтонацією.
- ▶ **Предикативність** - це співвіднесення змісту висловлювання до реальної дійсності. Перші слова-речення, за Д. Ніколенком, становлять цілісний завершений вислів.

Перші слова-речення здебільшого позначають назву особи, тварини, частин тіла, окремих предметів.

- ▶ Перші слова-речення мають ситуативний характер, тому зрозуміти їх можна тільки в тій ситуації, в якій дитина промовляє це слово.
- ▶ Подекуди розумінню перших слів-речень допомагають міміка, жести.

В 1 рік і 10 місяців з'являються двослівні речення, хоча й можливі індивідуальні відмінності.

Н. Серебряннікова відзначає, що дитина починає вживати перші двослівні речення тільки тоді, коли в її словнику нараховується **40-60 окремих слів**.

Перші двослівні речення здебільшого є наказовими "*дай лялю*" і розповідними "*Оля моко*", вони мають номінативний і стверджувальний характер.

Заперечувальні речення з'являються вже після двох років. Дитина другого року життя здебільшого випускає заперечення, замінює його жестами.

В 1 рік 10 місяців з'являються три- і чотирислівні речення.

- ▶ Наприкінці другого року життя в активному мовленні дитини зустрічаються вже і **питальні речення**, які виражаються спочатку тільки інтонаційно.
- ▶ За даними **О. Гвоздєва**, в **1 рік і 9 місяців** з'являються **однорідні члени речення**. На перших етапах вони передаються шляхом переліку слів без сполучників, за допомогою інтонації *"Яся пруга, Таня пруга, киця пруга"*.
- ▶ Надалі з'являється **з'єднувальний сполучник "і"**, що поєднує спочатку тільки два слова *"і мама, і Валя"*, а вже пізніше вживається дитиною перед кожним однорідним членом речення *"І мама, і тато, і Валя, і киця"*. У період між **1 роком 9 місяцями і 1 роком 10 місяцями** вперше з'являються **складні речення без сполучників**. Зв'язок між ними передається інтонаційно.

На дошкільний вік, як зазначає О. Гвоздєв, припадає третій період засвоєння граматичної будови мови.

- ▶ Його автор називає періодом засвоєння морфологічної системи, для якого характерне засвоєння відмін і дієвідмін.
- ▶ А. Захарова досліджувала засвоєння дошкільниками категорій відмінкових іменників. Автор відзначає, що засвоєння форм відмінювання відбувається за рахунок орієнтації дитини на форму слова (флексії) в називному відмінку. Якщо діти молодшого дошкільного віку часові відношення виражають формами знахідного й орудного відмінків, то старші дошкільники - родовим і давальним.

Д. Богоявленська досліджувала розуміння дошкільниками (5-6 років) значення деяких суфіксів (-онок, -ище, -цік, -ніц) у словотворенні.

- ▶ **Н. Маковецька** досліджувала особливості засвоєння дітьми іменників, утворених за допомогою суфіксів зі зменшено-пестливим значенням.
- ▶ **Н. Лопатинська** - вживання дітьми префіксальних дієслів: уміння утворювати похідні дієслова за допомогою дієслівних префіксів: *в-, ви-, від-, до-, з-, за-, на-, над-, о-, недо-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-*; розуміння семантики префіксальних дієслів; **здатність дітей дошкільного віку до рефлексії.**
- ▶ Особливості засвоєння дошкільниками синтаксису досліджували **О. Гвоздєв, К. Крутій, Т. Сорочан, М. Феофанов, В. Ядешко.**

М. Феофанов вивчав особливості кількісного засвоєння прийменників дітьми дошкільного віку. Дані дослідження показують, що діти засвоюють й активно вживають майже всі прийменники.

- ▶ В. Ядешко досліджувала особливості формування речень у дітей четвертого та п'ятого років життя. Автор відзначає, що на четвертому році життя найпоширенішою формою висловлювання є просте поширене речення. Діти п'ятого року життя у мовленні використовують як прості, так і складні речення.
- ▶ Наукове дослідження К. Крутій - одне із перших досліджень в Україні в галузі формування граматичної правильності мовлення дошкільників. Вона досліджувала особливості засвоєння дошкільниками службових частин мови (прийменників, сполучників, часток).

3. Дитяче словотворення, його характеристика

- ▶ *Словотворення* - активний процес неусвідомленого створення нових слів і граматичних форм на основі чуття рідної мови (А. Богуш, Н. Гавриш).
- ▶ У мовленні дітей трапляються різні типи інновацій: *словотворчі, морфологічні, лексико-семантичні, синтаксичні*. Серед видів дитячих інновацій найпоширенішими є: конструювання нових слів ("дитячі неологізми"); дитяча етимологія слів, розширення або звуження значення слів.
- ▶ Утворення нових слів яскраво простежується у дітей віком від двох до п'яти років, в період активного засвоєння дитиною нових слів. Т. Ушакова, аналізуючи результати своїх досліджень, прийшла до такого висновку, що оригінальні, не імітовані словоформи дитини віком близько чотирьох років у переважній більшості випадків являють собою лише видозміни "дорослих" словоформ.

Все це переконує нас у тому, що малюк засвоїв граматичну будову мови недостатньо, словник у нього обмежений і він намагається створити "швидкі" нові слова.

- ▶ Більшість учених О. Гвоздєв, Г. Пауль, Ф. де Соссюр,
- ▶ С. Цейтлін та ін. вважають, що провідним механізмом словотворення є аналогія.
- ▶ На думку Т. Ушакової, дитяче словотворення зумовлюється аналітико-синтетичними процесами мислення. За даними науковця, діти найчастіше утворюють *такі варіанти слів*:
- ▶ а) дитина розчленовує слова дорослих і створює "осколки" слів (частину якогось слова використовують як ціле: пах - запах; кид - кидати; ліп - ліпити; кась-каша, м'ясь-м'ясо, мась-масло;
- ▶ б) з допомогою синтезу проводять "схрещування" окремих морфем у новому для них поєднанні: повзук (повзе + жук), жукашечка (жук + букашечка); піджакет (піджак + жакет); кучело (куча + чучело).

Одним із видів словотворення є дитяча етимологія

- ▶ Дитина не створює слів з новим значенням, а лише модифікує його звукову оболонку, перебудовує звучання існуючого слова, зберігаючи його значення. Наприклад, "рукавиці" - "пальчатки", "автобус" - "катобус".
- ▶ Слова, утворені в результаті розширення чи звуження значення слів: "посоли мені хліб цукром", "кривоногі руки", "товстопуза голова" та ін.

Для словотворення характерна надзвичайна мовленнєва активність, яка часом перетворюється на мовленнєві ігри дітей.

- ▶ Діти самі створюють слова, залучаючи до цього й дорослих. Словотворення охоплює всі частини мови:
- ▶ **іменники:** *взувало, сільниця, повзук, учило, мокрес, помаза, кусарик, колоток, вулиціонер, пісковатор, копатка, цепля;*
- ▶ **дієслова:** *відмухіватись, ладошкаються, накалюжив, відсонилася, витопула;*
- ▶ **прикметники:** *жмутні черевики, черв'ячне яблуко, лякальні казки, молоканна каструля, бризкуча вода.*

4. Методика формування граматичної правильності мовлення у дітей

- ▶ Формування граматичного правильного мовлення у дітей передбачає такі *напрями*:
- ▶ перевірка граматичної правильності дитячого мовлення та запобігання помилкам;
- ▶ наслідування мовленнєвому зразку педагога, мовлення якого відповідає всім нормативним вимогам;
- ▶ розвиток слухової уваги;
- ▶ використання ефективних методів і прийомів формування граматичної правильності мовлення дітей як на заняттях, так і в повсякденному житті;
- ▶ спільна робота дитячого садка і сім'ї.

Перевіряють такі сторони граматичної будови мови:

- ▶ особливості побудови речень: з'ясовують, які речення переважають (прості, поширені, непоширені, складносурядні, складнопідрядні), порядок слів у реченні; особливості вживання сполучників і сполучних слів;
- ▶ відмінювання іменників за відмінками (помилки в іменниках жіночого роду в орудному відмінку: *їла ложкам*) або відмінювання невідмінюваних слів на зразок: *кіно, радіо*);
- ▶ вживання роду і числа іменників та їх узгодження з іншими частинами мови;
- ▶ помилки, яких припускаються діти у використанні дієслівних форм (відмінювання за особами, чергування в основі слова);
- ▶ узгодження числівників з іменниками;
- ▶ вживання прийменників у реченні;
- ▶ помилки, яких припускаються діти у використанні інших частин мови.

Вихователю обов'язково потрібно перевіряти граматичні помилки, зумовлені специфічними умовами двомовності – так звані русизми, українізми.

- ▶ Індивідуально мовлення перевіряється в ранкові години, після денного сну і на прогулянці.
- ▶ Маючи загальну картину граматичних помилок, вихователь може спланувати подальшу роботу щодо їх запобігання й виправлення.
- ▶ У зв'язку з цим вихователь планує роботу, яка спрямована на запобігання можливим помилкам: дидактичні ігри, вправи, розповідання за картинками з усією групою дітей та індивідуально з тими дітьми, в яких були виявлені помилки.
- ▶ Середовище, за П. Блонським, відіграє важливу роль у розвитку мовлення маленької дитини, воно дає чи не дає дитині можливість багато говорити і постійно чути мовлення дорослих, воно прискорює або гальмує розвиток мовлення. **Отже, від мовного середовища, в якому знаходиться дитина, залежить її власне мовлення.**

Методи формування граматично правильного мовлення у дітей:

- ▶ дидактичні ігри та вправи;
- ▶ розповіді з використанням слів, в яких діти припускаються помилки;
- ▶ розповідання за картинками;
- ▶ переказування художніх оповідань;
- ▶ читання віршів;
- ▶ складання дітьми розповідей на групу слів та на тему, запропоновану вихователем, метод моделювання.

У дошкільній педагогіці визначено такі педагогічні вимоги до дидактичних вправ, що використовуються в роботі з дітьми:

- ▶ а) правильний добір дидактичних вправ відповідно до помилок, що трапляються в дитячому мовленні;
- ▶ б) дидактична вправа повинна мати чітко визначену мету, основне навчальне завдання (наприклад, дидактична гра на засвоєння дітьми прийменників або дієслівних форм);
- ▶ в) матеріал до дидактичної вправи слід добирати так, щоб діти мали можливість зіставляти правильні й неправильні форми, щоб у ньому були не лише ті граматичні форми, в яких діти припускаються помилок, а й інші близькі граматичні форми, раніше засвоєні дітьми (*червоне яблуко, червоний прапорець, червона стрічка*);

Педагогічні вимоги до дидактичних вправ:

- ▶ г) кожна дидактична вправа має стимулювати дитячу думку, сприяти розвитку мислення;
- ▶ г) будувати дидактичну вправу потрібно на знайомому дітям матеріалі, пов'язаному з їхнім життям і діяльністю;
- ▶ д) у дидактичних вправах потрібно передбачити наочний матеріал;
- ▶ **е) дидактичні вправи слід проводити жваво, цікаво, використовуючи ігровий прийом.**

5.Методика розвитку виразності та образності мовлення

- ▶ Поняття "*виразність мовлення*" поєднує в собі емоційну насиченість (експресивність) та образність (зображувальність).
- ▶ Термін "*експресія*" означає " виразно-образотворчі якості мовлення, що відрізняють його від звичайного (стилістично нейтрального) мовлення і надають йому образності та емоційної "забарвленості" .

Експресія мовлення -

- ▶ це комунікативна якість культурного мовлення, особливість його структури, яка впливає не лише на свідомість, а й на емоції читача і слухача, підтримує його увагу та інтерес (Б. Головін).
- ▶ *Типи виразності мовлення:* вимовні, акцентологічні, лексичні, словотворчі, синтаксичні, інтонаційні, стилістичні (Б. Головін).
- ▶ *Засоби виразності:* *мовні* (лексичні, синтаксичні, морфологічні, інтонаційні та ін.); *немовні* (позалінгвістичні, додаткові: міміка, пантоміміка, що включає жести, пози, ходу).

Розвиток виразності мовлення у дошкільників має як вікові, так і індивідуальні особливості.

- ▶ *Мовлення молодшого дошкільника:* яскраво виражена мимовільна виразність; наявні окличні речення, вигуки, експресивні звороти, вказівні займенники, стилістичні зображувально-виражальні засоби, інтонація, жести, міміка; мимовільна імпульсивна емоційність; ситуативність мовлення.
- ▶ *Мовлення старшого дошкільника:* зниження імпульсивності дитячих емоцій; опанування контекстним мовленням; свідоме використання виразних засобів для передачі емоцій.

Основні засоби навчання дітей виразного мовлення: *мовлення дорослих* (педагогів, батьків); *художня література* (Г. Леушина, С. Рубінштейн).

- ▶ Особливості виразного мовлення дітей дошкільного віку досліджували О. Аматьєва, М. Бухвостова, Н. Карпинська та ін.
- ▶ *О. Аматьєва* досліджувала процес розвитку виразного мовлення дітей дошкільного віку з допомогою театральної-ігрової діяльності.
- ▶ *Н. Карпинська* досліджувала навчання дітей виразного читання напам'ять і розповідання. Нею було визначено поняття "*читання дошкільників*".

Під поняттям "образне мовлення" розуміється полікомпонентний утвір, що обіймає такі аспекти:

- ▶ **психологічний**: образне мовлення - це специфічний, складний процес суб'єктивного відображення фактів, явищ, предметів (їх ознак) докіль у вигляді конкретно-чуттєвих уявлень, асоціативно пов'язаних один із одним, реальних чи створених уявою в свідомості мовця (О. Потебня, С. Рубінштейн, А. Смирнов);
- ▶ **лінгвістичний** (лексико-семантичний, комунікативний) - складний, специфічний процес використання в мовленнєвому спілкуванні з метою повідомлення мовних засобів, що набувають образного потенціалу шляхом актуалізації їх значень, внесення емоційно-естетичних нашарувань, що досягається на лексико-семантичному рівні;

Естетичний-

- ▶ образне мовлення становить такий свідомий творчий процес використання мовних одиниць, який стимулює естетичне сприйняття дійсності, де раціональна та емоційна сторони знаходяться в єдності, доповнюють одна одну;
- ▶ *лінгводидактичний (практичний)* - здатність дітей доречно використовувати в усних висловлюваннях виразники образності, які впливають на емоційно-почуттєву сферу їхньої життєдіяльності.

Образність мовлення має свої атрибути:

- ▶ інтонацію в єдності її компонентів (тембр, темп, мелодику, наголос, паузи тощо). Кожен із атрибутів є носієм образності і сам по собі її не визначає.
- ▶ Мовлення стає образним, якщо в дитини виховується інтерес до мовного багатства, розвивається вміння використовувати в своєму мовленні найрізноманітніші виразні засоби.
- ▶ *Джерела* розвитку виразності та образності мовлення: художня література, усна народна творчість, малі фольклорні форми (прислів'я, приказки, загадки, забавлянки, утішки, лічилки, фразеологізми і т. д.).

Розвиток образності є важливою характеристикою різних боків мовлення дітей.

- ▶ **Лексичний бік** мовлення є складовою частиною образності, оскільки робота над смисловою стороною слова допомагає дитині вжити точне за змістом і виразне слово чи словосполучення відповідно до контексту висловлювання.
- ▶ **Граматичний аспект** розвитку образності також важливий, бо в ході використання різноманітних стилістичних засобів (порядок слів, побудова різних типів речень) дитина оформлює своє висловлювання граматично правильно й водночас виразно.
- ▶ **Фонетичний бік** - це звукове оформлення тексту (інтонаційна виразність, правильно обраний темп, дикція), багато в чому визначає емоційний вплив мовлення на слухачів

Розвиток образної мови необхідно розглядати в декількох напрямках:

- ▶ як роботу над оволодінням дітьми усіма сторонами мови (фонетичної, лексичної, граматичної), сприйняттям різноманітних жанрів літературних та фольклорних творів і як формування мовного оформлення самотійного зв'язного висловлювання.
- ▶ Твори художньої літератури та усної народної творчості, в тому числі і малі літературні форми (прислів'я, приказки, фразеологізми, загадки, скоромовки) є найважливішими джерелами розвитку виразності дитячого мовлення.

Дошкільник спочатку розуміє слово тільки в його основному, прямому значенні.

- ▶ Потім дитина починає розуміти смислові відтінки слова, знайомиться з його багатозначністю, вчиться розуміти образну сутність художнього мовлення, переносне значення фразеологізмів, загадок, прислів'їв.
- ▶ Показником багатства мови є не тільки достатній обсяг активного словника, але і різноманітність використовуваних словосполучень, синтаксичних конструкцій, а також звукове (виразне) оформлення зв'язного висловлювання.
- ▶ У зв'язку з цим і простежується зв'язок кожної мовної задачі з розвитком образності мови.